

# TOPLUMSAL DEĞİŞİM VE DİN

## ahmblek

### BİRİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL ÇERÇEVE

#### 1. Toplum ve Değişim Kelimelerinin Sözlük Anlamları

Öncelikle değişim sözcüğünün lügat anlamlarına bakıldığında, “değmek” sözcüğü ile ilişkili olan değişmek sözcüğü “birbirine değmek, dokunmak, birini verip ötekini almak, anlam genişlemesi ile bir durumdan bir duruma geçmek” olarak tanımlanmaktadır.

Toplum sözcüğü ise, toplamak eyleminden anlam genişlemesi ile bir araya getirmek, derlemek, düzenlemek, yığmak, birlik sağlamak, birleştirmek, oranlamak, biriktirmek gibi anlamları taşımaktadır.

**2. Toplum Kavramı:** Toplum (society) sözlüklerde, her yaştan insanı içine alan, herhangi bir sözleşme veya içgüdü eseri olmayan, ortak inanç ve kurumlara dayanan organlaşmış veya yaygın bütün zümreler arası birliklerin bütününe verilen ad olarak geçmektedir.

Bu durumda **toplum** belli bir toprak parçasında yerleşik, ortak kültürel özelliklere sahip, çok uzun süredir varlığını birlikte devam ettiren insan birlikteliği olarak tanımlanabilir.

**Durkheim**, toplumu kendi ayakları üzerinde duran bir gerçeklik olarak tanımlarken, sembolik etkileşimcilerden bazıları, toplum kavramı hakkında, bilgi sahibi olamadığımız ya da doğru anlayamadığımız şeyleri kapsayan yararlı bir terim olarak değerlendirdikleri görülür.

**Sorokin** ise toplumu, anlamlar, değerler, kurallar ve bunları nesnelleştiren bio-fiziksel araçlar ve bunları işleten, ortaya koyan kişiler ve gruplar olarak tanımlar.

Gerçekte de her toplumda kültürel benzerlik üzerinde derin bir anlaşma söz konusudur.

**Toplumu** kurumsal sistemlerin bütünü olarak tanımlamak da mümkündür. Toplum içerisinde eğitim, siyaset, din, ekonomi gibi insanlar arası ilişkileri düzenleyen, insanların örüntüleşmiş hayat tarzlarını yansıtan ve birbirleri ile ilişkili çeşitli evrensel kurumlar mevcuttur.

Bu kurumları dikkate alarak toplumu, bireylerin eylemlerini düzenleyen bir sistem olarak tanımlamak mümkündür.

Toplum kendini oluşturan öğelerin bütünüdür. Toplum pek çok grubu bünyesinde barındırır. En geniş anlamı ile toplum, tüm sosyal birimleri (gruplar) alt birimler olarak kapsayan büyük grup olarak tanımlanabilir.

Toplum bünyesinde bulundurduğu öğelerle karşılıklı ilişkilere girer ve karşılıklı eylemler genelde bir bütünlük gösterir. Bu nedenle toplum bünyesinde hem uyumdan hem de gerginliklerden, çatışmalardan ve değişimlerden söz edilebilir.

**Toplum** içine doğan birey, toplumun yüzyıllar boyunca oluşturduğu kültürünü öğrenerek sosyalleşir. Birey kendinden daha yetişkin olan kuşaklar vasıtası ile kendisine verilenleri (bilgideğer) öğrenmeye çalışır.

Birey, diğer insanlardan koparılıp yalnızlığa itildiği zaman insanlığını kaybetmektedir. Yani toplum insan ürünüdür ve insan ürünü olmakla beraber sürekli bir biçimde üreticisi üzerinde karşı etki icra etmekle **diyalektik** bir etkileşim içerisinde.

Özetle **J. Fichter**'in toplum tanımını buraya alabiliriz: “Toplum ortak bir mekânda birlikte yaşayan, temel sosyal gereksinimlerini tatmin etmek için çeşitli gruplar içinde işbirliği yapan, ortak bir kültüre bağlı olan ve belli bir sosyal birim olarak işlevde bulunan kişilerin örgütlenmiş işbirliğidir.”

Toplumu **dinamik ve statik** yönleri ile ele alan **A. Comte**, toplumda ortaya çıkan yeni bilgilerin etkisiyle, toplumların hiçbir zaman statik olmadıklarını, toplumların görülebilir bir biçimde kültürel, ekonomik ve siyasal alanlarda ilerlediğini ve bunun da davranışlara yansıdığını belirtirken, **S. Simon ve E. Durkheim**'in katkılarıyla gelişen **işlevselci** yaklaşım, değişimi, toplumsal kurumlar arasında birbirleriyle bağıntılı ilişkilerin sürekli yeniden denge ve uyum arayışı şeklinde açıklamaya çalıştıkları görülür.

**3. Toplumsal Değişim Kavramı :** Toplumda bir değişimin gerçekleşebilmesi için bir şey ya da şeylerle etkileşime girmesi gerekmektedir. İki ya da daha fazla şeylerle etkileşen konunun ya da nesnenin önceden bir yapılarının bulunması gerekir. Toplumun da bir yapısı vardır ve sürekli farklı kavramlarla etkileşim halindedir, bu yapı etkileşim neticesinde farklılaşır ve değişime uğrayabilir.

Değişim kavramı üzerinde duran ilk düşünürlerden **Herakleitos**, “Bir nehirde iki kez yüzülemez” der. Heraklit bu sözleri ile evrende bulunan her şeyin sürekli değişime uğradığına ve evrensel olduğuna dikkat çekmek istemiştir. Gerçekte de değişimin, insanın toplumsal tarihsel bir varlık olarak yerkürede görünmesi ile başladığı varsayılabilir.

Her toplum tarihi gelişim süreci içerisinde farklı uygarlıklar, kültür ve dinlerle ilişki içerisine girmek suretiyle bünyesinde sosyokültürel içerikli değişimler ortaya çıkmaktadır. Sosyo-kültürel değişimle ifade edilmek istenilen ise, toplumun kültürü ve yapısında ortaya çıkan değişimlerdir. Bir başka deyişle, toplum içerisinde çoğunluğun paylaştığı örüntülerde zamanla ortaya çıkan değişimlerdir.

**Ginsberg** toplumsal değişmeyi toplumsal yapıdaki değişme, toplumun büyüklüğünde, parçaları arasındaki kompozisyon ve dengede ya da örgütlenme biçiminde ortaya çıkan değişme olarak tanımlarken, **Berelson ve Steiner**, toplumsal değişmeyi, toplumun yapısındaki temel ve geniş değişme olarak değerlendirmişlerdir. Onlara göre, aile kurumunun örgütlenmesinde, hayatı kazanma yolları, dinsel eylemlerde, insanların benimsemiş oldukları toplumsal değerler ve teknolojiye değişimler olarak tanımlamışlardır. Toplumsal yapının içeriğini **değerler, kurallar** (normlar) ve **toplumsal büyük gruplar ve alt gruplar oluştururlar**. Grubun üyeleri (ünite) belirli bir sisteme göre hareket eden, ilişkiler kuran bireylerdir. Eğer kişiler arası ilişkiler düzenli bir yapı içerisinde bulunmuyorsa, o kişiler **yığın** olarak tanımlanırlar.

Belirli bir bölgede birlikte yaşayan ve bünyesinde farklı grupları bulunduran, birlikte var oluşlarının farkında olan toplum, oluşturduğu kurumları ile durağanmış gibi görünse de, dinamik ve değişim halinde bulunan bir yapıdır.

Bu durumda, toplum için, oluşturduğu din, siyaset, ekonomi, ahlâk, aile, üretim ve mülkiyet ilişkileri ile bir bütünlük gösterdiği söylenebilirken, değişimlere de açık olduğunu belirtmek gerekir.

Ayrıca bir hususa da değinmek yararlı olacaktır.

Her değişme toplumsal değişme değildir.

Örneğin modada ortaya çıkan değişimler toplumsal değişim değildir.

Toplumsal konum durumundaki statü ve rollerdeki farklılık toplumsal değişim kapsamındadır. Toplumsal kurumlardaki değişim, kurumun bütününde ortaya çıkmayabilir, kurumlardaki kısmi değişimler de toplumsal değişim olarak nitelendirilir. Öte yandan bir kurumda ortaya çıkan değişim hemen neticelenmeyebilir. Örneğin bizim toplumumuzda “Medeni Yasası”nın kabulü ile aile kurumu üzerinde değişim ortaya çıkmış, çok eşlilik (kadın) yerine tek eşlilik kurumsal değişiminin gerçekleşmesi uzun yılları almıştır.

Daha açık bir deyişle, A biçimindeki bir nesne farklılaşmakta ve önceki durumuna benzer bir farklılaşma göstermektedir. Yani A A1 A2 A3 gibi biçimlere dönüşmektedir. Bu bir toplumsal farklılaşma halidir. A, B biçimine dönüştüğünde ise bu gerçek bir toplumsal değişme olmaktadır.

Görülebileceği gibi **toplumsal değişim** çok çeşitli etkenlerle oluşan, etkenlerin birbirleri ile etkileşimi ile ortaya çıkan oldukça karmaşık gelişmelerdir.

A. Comte, Spencer ve Marx bütün insanlık tarihini dikkate alarak toplumsal değişim üzerinde çalışmalar yapmışlardır. Emile Durkheim ise, toplumsal düzen içerisinde incelemeye çalıştığı toplumsal değişim olaylarını dikkate alan çalışmalar yaparak birbirleri ile ilişkili varsayımlar geliştirebilmiştir. Durkheim, toplumsal değişimi, mekanik dayanışma ve organik dayanışma kavramları ile ifade etmeye çalışmış, mekanik dayanışmaya dayalı toplumlar, henüz fazlaca işbölümünün gelişmediği, yüz yüze birincil ilişkilerin söz konusu olduğu toplumları temsil ederken, organik dayanışma yüz yüze birincil ilişkilerin yerini ikincil ve resmi (formel) ilişkilere terk ettiği değişimi temsil eder.

**İbn Haldun**, doğa, kültür ve ümran kavramları arasında ilişkiler görerek toplumsal değişime dikkat çekmiştir. **Karl Marx**, toplumsal değişimi iktisadi üretim biçimlerinde ortaya çıkan değişimlerle açıklamaya çalışmıştır. Yani Marx değişimin nedenini tek bir nedenle açıklamak istemektedir. Karl Marx’ın toplumsal değişme hakkındaki kuramsal yaklaşımı sorunlu görünmektedir

Marx, toplumsal değişmeyi yalnızca “üretimin maddi güçleri” ile açıklamaya çalışmış, toplumsal yapıyı oluşturan tinsel (manevi) değerlerin değişim üzerindeki etkilerini göz ardı etmiştir. Toplumsal değişimde üretim biçimleri ve iktisadi yaklaşım etkili olmakla birlikte, söz konusu değişimi tek başına belirleyeceği iddiası,

**Max Weber**’in “Protestan Ahlakı ve

Kapitalizmin Ruhu” adlı çalışması ile Marx’ın görüşlerini etkilemiştir.

Toplumsal yapısı, aile, din, eğitim, siyaset, iktisat ve boş zamanları değerlendirme gibi toplumsal kurumlar ve bunlar arasındaki ilişkilerle oluşması nedeniyle, bu kurumlar içerisinde ortaya çıkan bir değişme toplumsal değişmeyi ifade eder. Örneğin, ailenin örgütlenmesinde, dinsel davranışlarda, evlilik törenlerinin başkalaşmasında, hayatı kazanma yollarındaki ve toplumca benimsenmiş değerlerdeki, anlamlardaki ve geleneklerdeki değişmeler toplumsal yapıdaki değişmelerdir.

Dolayısı ile toplumsal değişmenin hem nitelik hem de nicelik yönleri söz konusu olabilir.

Toplumsal değişmeyi **etkileyen unsurlar** çok sayıda olup, başlıca nüfus artışları, düşünsel gelişmeler, ekonomik, keşifler, teknolojik gelişmeler ve siyasal olaylar gösterilebilir. Örnek verilecek olursa, göçebelikten yerleşik düzene geçmek, tarım toplumundan sanayi toplumuna dönüşmek, Fransız ihtilali, feodal yapıdan kapitalist sisteme ya da sosyalist sisteme geçmek vs gösterilebilir.

**A Comte**, toplumsal yapıyı anlayabilmek için, toplumsal statik ve toplumsal dinamik kavramlarını kullanmıştır. Yani toplumun hem devingenliğine hem de durağan yönüne dikkatleri çekmek istemiştir.

**İbn Haldun** toplumsal yapıdaki değişimi bedevilikten hadariliğe geçiş olarak değerlendirirken, Comte toplumsal değişimi insan bilincinin değişimi ile ilişkilendirerek, tüm toplumların teolojik, metafizik ve pozitivist aşamalardan geçtiğini ileri sürmüştür.

Toplumbilimlerinde **değişme** ile **farklılaşma** kavramı sıkça kullanılan terimlerdir. Her iki kavramda bize bir süreci hatırlatır. Bu sürecin sonucunda ortaya çıkan durum, bir değişme ya da farklılaşmadır. Fark terimini, bir kimse ya da nesneyi bir başkası ile karıştırılmamasını sağlayan ayrılık olarak tanımlamak mümkündür.

Anlaşılabileceği gibi, değişim ve farklılaşma çok yakın anlam içermekle birlikte, değişim sözcüğünün daha geniş bir anlama sahip olduğunu belirtmek gerekir. Sonuçta her toplumun değişmelere uğradığı, toplumsal değişimin bazı zamanlar hızlı bazı zamanlar da daha yavaş geliştiği söylenebilir.

Toplumsal değişmenin nedenlerini araştıran toplumbilimci **Jhonson**, üç başlık altında toplamıştır.

1. Toplumsal yapının kendi içinden çıkan, bunun iç sürecinde süzülen değişme nedenleri; çatışma, ihtilal.
2. Toplumsal yapının ilgili olduğu toplumsal ortam etkilerine bağlı değişmeler; kültür değişimleri.
3. Çevresel nedenler. Bir bölgede suların kuruması, toprakların aşınması, deprem gibi nedenler.

. Değişime neden olan etkenleri **maddi** etkenler **maddi olmayan** etkenler olarak da ele alabiliriz.

Maddi etkenler, çevresel (coğrafi) şartlarla yakından ilişkilidir. Maddi olmayanlar ise düşünsel etkenler yani ideolojiler gösterilebilir. Ayrıca toplumsal Değişmeyi anlamak ve tanımlayabilmek için bazı kuramlar (teori) geliştirilmiştir.

**A- Büyük boy kuramlar:** Bütün insanlık tarihindeki değişimleri ele almaya çalışan kuramlar. Bunlarda kendi içerisinde üç başlık biçiminde ele alınmıştır.

- 1- Organizmacı modeller.
- 2- Evrimci modeller.
- 3- Diyalektik modeller.

**B- Orta boy kuramlar:** Toplumu, değişimin birimi olarak değerlendiren kuramlar. Orta boy kuramlar da iki başlık altında incelenmeye çalışılmıştır.

- 1- Yapısal-fonksiyonel modeller.
- 2- Çatışma modelleri.

**C- Küçük boy kuramlar:** Toplumsal değişimi grupsal süreçlerle ve bireysel psikolojik öğelerle açıklamaya çalışan kuramlardır.

Ayrıca bu genel değişme modellerinin dışında, değişimin toplumdaki topluma nasıl yayıldığını, evrensel olarak tüm insanlığı nasıl etkilediğini açıklamaya çalışan ve bunu kültür temelinde ele alan **kültürcüler** söz konusudur.

**Kültürçüler**, değişimi kültürel yayılım (diffüzyon) ve kültürleşme (akültürasyon) açıklamaya çalışmışlardır. **Akültürasyon** (kültürleşme), iki farklı kültürün etkileşimi ile yeni bir kültürün melez oluşumunu ifade eder.

Yeni melez kültür, ne önceki kendi kültürel özellikleri ne de baskın olan kültürel özellikleri taşır.

Tüm tespit ve söylemlerden anlaşılabileceği gibi, değişme hem büyük toplum için hem de toplumun içinde oluşmuş bulunan bütün gruplar için söz konusudur. İnsanlık tarihi de bunun örnekleri ile doludur. Nitekim yine Efesli **Heraklitos**, “Dünyada hiçbir şey sabit değildir, değişim hariç” demiştir. Bu görüşün karşısında yer alan **Parmenides** ise , evrende hiçbir şeyin değişmediğini ileri sürmüştür.

#### 4. Toplumsal Değişmeyi Önleyici Dirençler

Toplum içerisinde ortaya çıkan bütün değişim çabaları, toplum üyeleri tarafından onaylanmayıp, reddetme yönünde direnç gösterebilir. Toplum üyeleri belirli yaşa kadar edindikleri alışkanlıkları, örf ve adetlerin değişimini bir anda kabul etmeye karşı çıkabilirler.

Toplumsal değişime karşı direnç oluşturma kaynağında, “grup üyelerinin toplumsal normlardan uzaklaşmış olma kaygısı” taşıdıkları belirtilmiştir. Gerçekte de grup üyelerinin gruptan dışlanma korkusu ile toplumsal değişime direnç oluşturma arasında güçlü ilişkiler bulunduğu anlaşılmaktadır.

Değişime karşı dirençleri azaltmanın birkaç yöntemi oluşundan söz edilmektedir. **Birincisi** değişimi sağlayabilmek için baskıları artırmak, **ikincisi** değişime karşı olan dirençleri azaltmak.

Her toplumsal değişim sancılı durumlara neden olabilir. Gelenekli küçük toplumlarda değişim yavaş seyreder. Ayrıca bazı toplumsal kurumlar değişime uyum sağlamada güçlük çekmezlerken, din ve hukuk gibi kurumlarda değişim daha yavaş seyreder. Sanayileşmiş, toplumsal iş bölümünün arttığı, kentleşmenin yoğunlaştığı ve hızla değişen teknolojik gelişmeler, toplumsal değişimin hızını da etkiler. Özellikle teknolojik gelişmeler, grup üyesi bireylerin tutum ve davranışları üzerinde etkili olabilmekte, bu da bireylerin değişen toplum şartları içerisinde uyum sağlamasını güçleştirebilmektedir.

#### 5. Model Kavramı

Model bir gerçeği daha iyi anlayabilmek için oluşturulan örnek diyebiliriz. Yani model herhangi bir şeyi temsil edendir. Modeller ele alınan ve incelenen şeye göre daha sadedir, yani gerçekliği temsil ettiği varsayılan bir örnektir. Model oluşturabilmek için modelin ele alınan konu ya da nesnenin benzer özelliklerini taşıması gerekir.

Tüm bilimsel disiplinler ele aldıkları konuyu daha iyi anlayabilmek ve çözümleyebilmek için modeller oluşturmaya çalışırlar. Model oluşturulurken soyutlamalara başvurulur. Ancak bu soyutlama gerçeklikten kopuk olarak düşünülemez ve modeller ilgilenilen konunun bir yönü hakkında bilgilendirmeye çalışır. Bu nedenle tek bir konu üzerinde çalışılmış olsa dahi, pek çok model oluşturma gereği ortaya çıkabilir.

Toplumbilim alanında geliştirilen modeller birbirlerini tamamlamaya çalışırken bazen de çatışma içerisinde görülebilirler. Fakat bunlar toplumsal gerçeğin büyük ya da küçük bir kısmını açıklamaya çalışırlar. Konunun daha iyi anlaşılması örnek verilecek olursa, fizik biliminde ışığın niteliği hakkında iki ayrı model vardır. Bunlardan birine göre ışık parçacık (partikül) denilen küçük parçacıklardan oluşur. Diğer model ise, ışığın dalga niteliği taşıdığını ileri sürer. Her iki model de ışık ile ilgili gerçekliği açıklamada kullanılmaktadır.

#### 6. Modern, Modernleşme, Modernizm ve Postmodernizm

Günümüzde **modern** sözcüğünü çağdaş, yani eskinin yerini yenisinin alması anlamında kullanılmaktadır. **Modernleşme** değer taşıyan bir terim olmakla beraber, değişme anlamını da içeren bir kavramdır. Aynı zamanda modernleşme geleneksel olanla çağdaş olan arasında bir ayrım yaparak, toplumsal değişimin tarihsel boyutuna da işaret eder. Öte yandan **modernizm** sözcüğü az gelişmiş olan ülkelerin gelişmiş olan toplumlara benzemesi için, siyasi açıdan da değerlendirilen bir terimdir ve gelişme sözcüğünün taşımakta olduğu anlamda da kullanılır.

**Modernleşme** kelimesinin tarihsel boyutu, Batılı toplumlarda ortaya çıkan Rönesans ve Aydınlanma dönemlerine kadar uzansa da, toplumsal boyut kazanmasının daha yakın tarihlere tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Modernleşme yeni kültürel değer ve özelliklerin benimsenmesi, gelenekli yapının yadsınması olarak değerlendirilmektedir.

**Modernizm** (modernism) kavramı, İkinci Dünya Savaşının başlangıcına kadar olan dönemde, özellikle edebiyat ve sanat alanlarında ortaya çıkan değişimleri tanımlamak için kullanılmış, ancak ileriki aşamalarda zamanın siyasal, ideolojik ve teknolojik değişim ve gelişmelerini ifade etmek için de kullanılmaya başlamıştır. Diğer bir deyişle, modernizm Ortaçağ'ın gelenekli yapısına bir başkaldırı ve toplumsal hayatın, akıl ve bilgi düzeyinde yeniden düzenlenme çabasıdır.

Modernleşme süreciyle birlikte siyasal sistemlerden, bireysel tutum ve davranışlara kadar toplum bünyesinde yapısal değişimler ortaya çıkmış, birey modernleşme süreci öncesinde büyük toplum ya da grupların içinde kaybolurken, modernleşme ile bireyden daha önemli bir varlık olamayacağı anlayışı egemen olmaya başlamıştır.

Sanayileşme ve teknoloji alanındaki hızlı gelişmeler, modernleşme anlayışının benimsenmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Sanayileşme iş bulma imkânlarını artırdığından, insanlar sanayi bölgelerine doğru göç etmeye başlamış, göçün etkisi ile kalabalıklaşan bölgeler ya da kentlerde eski gelenekli kültürel öğeler değişmeye başlamıştır.

Bilginin uzantısı durumunda olan teknolojik gelişmeler, hem iletişimde hem de ulaşımında kolaylıklar sağlamasıyla, insanlar, diğer kültürleri yakından tanıma imkânı bulmuş, farklı kültürlerle etkileşime geçen kültürler birbirlerini olumlu ya da olumsuz olarak etkilemeye başlamıştır.

Modernizme tepki ve yeni farklı değerler dizisini benimsemiş bir yaklaşım olarak karşımıza çıkan

**Postmodernizm**'deki "post" eki sözlüklerde "sonra" anlamını taşımaktadır. Bilim insanları ve düşünürler postmodernizm kavramının içeriği hakkında farklı görüşlere sahip olsalar da, postmodernizm, modernizm sonrası anlamına gelmektedir.

Modernist yaklaşım, toplumlara daha huzurlu, daha insancıl (hümanist) bir ortamı hazırlamayı vaat etmesine rağmen, postmodernistler, bu ortamın hazırlanamadığı görüşündedirler. Postmodernistler, modernizmin bilgi anlayışına eleştirel yaklaşırlar ve hatta onu yanlışlama çabası içerisine girerler. Postmodernistlere göre bilgi sadece doğrunun en iyi tahminleridir; bu durumda mutlak bilgidен söz edilemez, bilgi görecelik özelliği taşır.

Anlaşılabileceği gibi, postmodernistler, bilginin genel geçer, evrensel olduğu görüşünü benimsememektedirler. Yani İbn-i Haldun, Comte ve Durkheim'in çizgisinden gelen bütünlükçü toplum ve bilgi ilişkilerini reddederler. Bunlara göre, toplum kesin bilgi anlayışının temelini oluşturamaz. Çünkü postmodern sonrası toplumların bütünselliği bozulmuştur.

Başka bir deyişle, modernist yaklaşımı eleştiren postmodernistler, bilim ve onun uzantısı durumunda olan teknolojinin insan hayatını kolaylaştırmadığını, bilakis daha sorunlu bir ortama doğru sürüklediğini iddia etmektedirler. Ancak postmodernist yaklaşımın temsilcileri, modernist kurumların değişimi yönünde ikna edici yeterli bir kanıt sundukları da söylenemez.

Çünkü modernist yaklaşımın temelleri olan **sanayileşme** ve **kentleşme** hala toplumsal yapı ve kurumlarının üzerinde etkilerini sürdürebilmektedirler. Anlaşılabileceği gibi, postmodernizm, modern düşüncenin ve onun etrafında biçimlenmiş kültürel özellikleri sorgulayan bir yaklaşımdır.

Postmodernistler, bu yaklaşımları ile hem bilimsel hem de kültürel bağlamda modernist dönemin kapandığını düşünmektedirler. Ayrıca postmodernistler, teknoloji karşıtlığı, merkezileşmiş bilgi yerine, ihtiyaç halinde bilgiye ilgi göstermektedirler. Bu da onların çelişkiler içinde bulunduklarını işaret etmektedir.

Modernizmin, akıl, bilim ve teknolojiyi ilerlemenin aracı olarak değerlendirmeleri, nesnel ve evrensel bilginin ancak akıl ve deney yoluyla mümkün olabileceğini ileri sürmeleri, hala geçerliliğini koruyan bir paradigma olarak ortada durmaktadır.

## İKİNCİ BÖLÜM TOPLUMSAL DEĞİŞME VE YABANCILAŞMA

**1.Yabancılaşma (Alienation) :**Sanayileşme, kentleşme ve kitle iletişim araçlarının hızlı gelişimi birey ve toplum düzleminde köklü değişimlere neden olmuştur. Bu değişimlerin neticesinde insanın, hem kendisiyle, hem de çevresiyle olan ilişkilerinde bunalımlar ortaya çıkmıştır. Bu durum, sosyal bütünleşmeyi de etkilemiş ve değişik biçimlerde kendisini hissettirmiştir. Bireyin çeşitli faktörlerin etkisinde kendini toplumdan soyutlaması, yabancılaşmış modellerin sayısındaki artış, toplumsal dayanışmanın zayıflamasına ve sosyal problemlerin artışına neden olmuştur. Söz konusu problemlerin ilk belirtilerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, filozof, sosyolog, psikolog ve diğer bilim adamları sorunun özünü kavramaya çalışmışlar, yapısal felsefi ve tarihsel çözümlemelere girişmişler, bazı çözüm yolları önermişlerdir.

Felsefesini mutlak ruhun yabancılaşması üzerine kuran ve insanın bütünlüğünün yeniden yapılandırılması gerekliliğini düşünen **Hegel**'de yabancılaşma, Tanrı-insan varoluşunda Tanrı'nın insana ve insanın tanrıya yabancılaştığını ve devri (döngüsel) bir biçimde insanın maddi varoluşunun, maddi olmayan özle sıvanması nedeniyle yabancılaşmadan sıyrılma çabası (dealinetion) içerisindeki benlik olarak belirmektedir. Başka bir ifadeyle, fiziki anlamda insanın var oluşu ile ruhi anlamda varlığı arasındaki mesafeye dayanmaktadır.

Felsefesini doğa ve duyulur evrenle ilişkilendirerek kuran **Marx**'ta ise yabancılaşma, kapitalist sistem içerisinde toplumun hızla evrimleşmesiyle değişim değerinin kullanım değeri üzerinden giderek büyüyen bir egemenlik kurması ve bunun sonucunda, insanın üretimine, emeğine, topluma ve kendi varlığına yabancılaşarak bunları kontrol etme gücünü yitirmesidir. Böylece bu oluş sürecinde, bireyin ürettiği malın bireyi yönetmeye ve egemen olmaya başlaması, yani emeğin bireyin bir parçası olmaktan çıkması, yabancılaşmanın başlangıcı olmaktadır. Marx'a göre, yabancılaşma, proletaryanın kapitalist sisteme üstün gelmesiyle, insan kendi özüne dönecek ve yabancılaşmadan kurtulmuş olacaktır.

Bu bağlamda Marx'ta gözlemleyebildiğimiz yabancılaşma anlayışının, sosyal gerçekliğin ne olması gerektiği değil, ne olduğunun anlaşılması gerekliliği üzerinde duran ve olguya somut bir yaklaşım gösteren **Durkheim**, yabancılaşmanın temelinde, değer sistemlerinin, toplumsal normların, insanların davranış ve isteklerini yönlendirici ve belirleyici özelliğini yitirmesiyle, ahlâki değerlerin zayıflamasıyla dayanışmanın azalmasına dikkat çekmiştir.

**Melvin Seeman** ise, yabancılaşma kavramını açıklayabilmek için beş faktör tespit etmiştir. Bunlar özetle: 1) Kudretsizlik, 2) Anlamsızlık, 3) Normsuzluk, 4) Soyutlanma, 5) Kendine yabancılaşma olmaktadır

Burada bir hususu açıklamak gerekmektedir. Biz, yabancılaşmaya, aynı dili konuşan, ortak bir geçmişi ve ortak değerleri paylaşan, ulusun unsurları olan birey ya da grupların birbirlerine karşı olan tutumları anlamında yaklaşmaktayız. Batı Avrupa'da ortaya çıkan iki büyük devrim 1789 Fransız Devrimi ile Sanayi Devrimi, kısa zamanda ülkemizde de etkisini göstermiş, Batı'da gelişen pozitivist bilimsel yöntem, diğer toplumsal kurumlarla birlikte din kurumunu da etkilemiştir. Bu durum, ülkemizde halk-aydın ikilemine neden olmuş, bu bağlamda Z. Gökalp bu ikilemi, aydının millî kültürün mümessili olan halktan kopmasını aydın yabancılaşması olarak tanımlamıştır.

**2.Anomi :** Sosyalleşme sürecinde bireyin, toplumun uyduğu değer ve normlara uyması ve neticesinde de toplumsal bir varlık olarak belli bir kişilik kazanması beklenir. Ancak, çeşitli nedenlerle toplumsallaşma her zaman bekleneni vermez, bazen başarısız bir sosyalleşme de gelişebilir. Başarısız sosyalleşmenin sonucunda ortaya çıkan olgulardan birisi de **anomidir**.

Anomi, toplumların her döneminde görülebilmekle birlikte, teknoloji ve kentleşmenin baş döndürücü gelişimi, tüm toplumları değişim, yabancılaşma ve anomi yönünde etkilemektedir. Yazılı ve görsel araçlar, sinema, televizyon, telefon, sosyo-kültürel mesafeleri kısaltmıştır ve bu hızlı dönüşüm, insanlar arası yeni toplumsal yapılanmalara ve yeni ilişkilerin oluşumuna neden olmuştur.

Anomi kavramını sosyolojiye taşıyan **Durkheim**'e göre, sanayileşme ve kentleşmenin etkisinde artan farklılaşma, sosyal yapı ve kültürel unsurlar üzerinde yaptığı tahrip neticesinde, toplumsal ahlak gücünün azalmasıyla, birey bilincinin toplumsal bilinci giderek daha fazla etkilemesi ve zayıflatması anomik durumun nedeni olmaktadır.

İntihar gibi, ancak bireyselliği içinde anlaşılabilceği düşünülen bir davranış bozukluğu olgusunun bile toplumsal olabileceğini belirten Durkheim, yaptığı çalışmada üç ayrı intihar çeşidi üzerinde durur. Durkheim'e göre **altruistik (diğergam-elcil) intihar**, bireyin toplumla tam olarak bütünleşmesiyle ortaya çıkan intihardır. Topluma ve sosyal kümeye yüksek bir dayanışma ile bağlı olan birey, kendini toplumun veya grubun idealleri ve gayeleri için feda etmektedir.

**Durkheim**, İspanya, Portekiz, İtalya gibi nüfusun salt **Katolik** olan toplumlarda intihar oranının, halkı **Protestan** olan Prusya, Saksonya, Danimarka gibi ülkelere oranla daha az olduğunu tespit etmiştir. O, bunun nedenini, Protestanlığın, Katolikliğe göre daha özgür, daha hoş görülmesi nedeniyle bilimsel bilgiye daha fazla ihtiyaç duyan Protestanlığın özgür düşünce içerisinde insanın kendi inançlarını yeniden tanzim etme işinin ağırlığında görür.

**Anomik intihar** ise, birey, fonksiyonel bakımdan toplum hayatının içinde yer almasına, yasal güvencelerle korunmasına rağmen, toplum hayatı onu koruyacak kontrolü kaybetmekte ve dayanışma zayıflamaktadır.

Toplumsal bütünleşme açısından olumsuz etkilerini gördüğümüz anomik durumu, **Zimmerman**, sosyo-psikolojik nedenler içerisinde temellendirmek istemiştir. Ona göre, anominin pek çok nedenleri olmakla birlikte kısmen göçler, atomistik aile tipleri, plansızlık ve hayatın belli başlı amacını teşkil ettikleri esasına dayanan bir dünya anlayışı ve ruhsal problemler anominin nedenleri arasındadır.

**Weber**'in açıklamalarından, dinî-ahlâkî değerlerin anomik ve yabancılaşma pozisyonlarında, toplumun devamı ve toplumsal bütünlüğü korumayı amaçlayan yaptırımcı ve yayılmacı gücüyle, toplumsal kontrol sistemi olarak görevler üstlendiğini anlamaktayız.

**3.İktisadî Eşitsizlik** :İnsan başkalarına ihtiyaç duyan toplumsal bir varlıktır.İnsanlık tarihinin gelişim süreci içerisinde toplum-ekonomi ve bütünleşme ilişkileri toplumbilimin özellikli problemleri arasındadır.

İktisadi faaliyetlerin toplumsal yapının gelişmesinde, yapılanmasında katkı sağladığı gibi, toplumsal yapının da iktisadi gelişmeler üzerinde karşılıklı ve birbirine bağımlı ilişkileri görülmektedir. Bu nedenle Ekonomik faktörün toplum bütünleşmesinde, ekonomi ve toplum ilişkilerinin incelenmesi ve açıklanmasında gerekli görülen bir husustur.

**K. Marx**, döneminin toplumsal-ekonomik problemlerine açıklık getirebilmek amacıyla, toplum-ekonomi ilişkilerinin analizine çalışmış, üretim araçlarının, yani alt yapıyı oluşturan ekonominin üst yapıyı oluşturan bilim, din, ahlâk gibi kurumların belirleyicisi olduğu kanaatine ulaşmıştır.

**Weber** ise, Marx'ın toplumsal problem olarak ifade ettiği kapitalizmi, Protestan Ahlâkı ile açıklamak istemiştir. Diğer bir ifadeyle, dinsel inançların bir ekonomik anlayışın doğuşunda önemli rol oynamış olduklarını göstermek istemiştir.

Üretimin sanayileşmesiyle birlikte, özellikle de günümüz toplumları için gelir seviyesinin aşırı oranda farklılaşması neticesinde iktisadi dengesizlikler, toplumun aslî kültürünün yaşatılması ve geliştirilmesinde olumsuz görev üstlenebilmektedirler. Bu çerçevede **Mills** de, toplumların kapitalistleşme sürecine itildikçe, kendi avantajlarına dayalı ayrı bir kültür oluşturdıklarını, toplumun egemen tutum ve davranış kalıplarını hiçe sayan yeni değerler oluşturmak suretiyle, tüm toplumdan ayrıldıklarını, dolayısıyla oluşturulan yeni norm ve değerlerin toplumsal bütünleşmeyi (entegratifi) engelleyici yönüne dikkat çekmiştir.

Gerçekten de, büyük kentlerde iktisaden az gelişmiş toplumsal tabaka ve zümreler belirli alanlarda bir araya gelmek suretiyle, çok sayıda ve örgütlü olmadıklarından, iktisadi-toplumsal söylemler (spekülasyonlar) karşısında etkisiz kalarak, tüm topluma olan güven duygusu zayıflamakla toplum bütünleşmesi zedelenmektedir.

Tüm toplumu oluşturan farklı meslek grupları ve dînî grupların sahip oldukları değer hükümleri, sınıf ve zümre taassubundan kültürel bütünleşmeye doğru yönlendirilemediği, iktisadi eşitsizliğin belli düzeye düşürülemediği taktirde, bütünleşmiş, sağlıklı bir toplum anlayışının gelişimi güç görülmektedir.

Bu çerçevede, sınıfsal farklılaşma ve refah dağılımındaki eşitsizliklerin yaygın olduğu toplumlarda, suçluluk, alkolizm, ruh hastalıkları gibi sosyopsikolojik, patolojik bulguların arttığına işaret edilmiştir. Böyle bir toplumsal düzlemde duygusal mekanizmalar aklın önüne geçmekte, mantık kuralları toplum zihninin geri planında körelirken, kitle kültürü içinde bireyin şahsiyetinin eridiği kaydedilmektedir.

Yoksulluk kültürü üzerine araştırmalar yapan **Türkdoğan**, toplumsal kültürün dokusunu zedeleyen yoksulluk kültürüne mukabil, zenginlik yan kültürünün de, sürekli olarak kendine has bir dünya görüşü ve hayat tarzı oluşturmak suretiyle toplumun temel yapısından (konfigürasyonundan) saptıklarını tespit etmiştir. Böyle bir durumda, iktisadi refah dağılımının anormal seyri ve sürekliliği, ortak değerlerin benimsenmesini zorlaştırmaktadır. Gelişmiş ve aynı zamanda yeterli ölçüde sosyal ve kültürel düzlemde bütünleşmiş toplumlar, iktisadî gücün neden olduğu eşitsizlikleri gidermek amacıyla planlanmış yeni düzenlemelere gitmişlerdir. Alınan tedbirlerle, toplumda görülen düzensiz tabakalamanın giderilmesi ve bir ahenke kavuşması amaçlanmıştır.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TOPLUMSAL DEĞİŞME KURAMLARI

### 1. Toplumsal Değişme Kuramları

18. Yüzyılın başlarında Avrupalı toplumlarda -genel bir tanımlama ile- toplum içerisine doğan bir birey, ya bir serf ya bir zanaatkâr ya bir asil (lord) ya da bir kral olarak Dünya'ya gelirdi. Bu durum insanlar tarafından doğal bir yapı olarak algılanmıştır. Yani toplum içine doğan bir bireyin konumu (statüsü) önceden belirlenmekteydi. Günümüzde ise eğitim kurumu vasıtasıyla bireylerin konumu değişebilmektedir

1. Büyük Boy Kuramlar: **a.** Organizmacı modeller **b.** Evrimci (tekamül) modeller **c.** Diyalektik modeller

2. Orta Boy Kuramlar **a.** Yapısal-işlevselci modeller **b.** Çatışma modelleri

3. Küçük Boy Kuramlar **a.** Grupsal modeller

**A) Organizmacı Kuramlar :** Organizmacı kuramlar, toplumsal değişmeyi canlı varlıklara (organizmaya) benzeterek açıklama girişimidir. Organizmacı kuramlar, canlı varlıklar nasıl ki doğar, büyür gelişir ve ölürler, toplumlarda canlı varlıklar gibi doğar büyür ve ölür görüşü ile özetlenebilir.

Tarih biliminin verilerine göre gerçekte yer kürede varlığını sürdürmüş pek çok toplum, geliştirdikleri sosyo-kültürel yapıları ile kendi dönemlerine damgalarını vurmuş ve bir süre sonra varlıklarından söz edilemez olmuştur. Sümerler, Hititler, Romalılar, Asurlular v.b

Organizmacı kuramın temsilcilerinden **Oswald Spengler**, kültürleri organizmalar olarak değerlendirir. Ona göre her kültürün çocukluğu, gençliği, erginliği ve yaşlılığı söz konusudur. Ayrıca her kültür kendi uygarlığını doğurur. **Spengler tezini**, dünyayı, “doğa olarak dünya” ve “tarih olarak dünya” ikilemi ile temellendirmeye çalışır. **Doğa** olarak dünya elde edilmiş bir gerçektir, kendi kendisini tekrar eder. **Tarih** olarak dünya ise zaman süreci içinde tek ve biricik nitelikleri ile ortaya çıkıp gelişeceğini belirtir. Bu gelişme nedensellik ilişkisi yerine organik bir zorunluluk olarak belireceğini ifade eder.

Spengler, büyük kültürlerin çeşitli aşamalarının ise farklı toplumsal biçimlerle şekilleneceğini ifade eder.

Kültür öncesi aşamada insan göçebe olarak yaşar, tarımın ortaya çıkması ile yerleşik düzene geçer, köylü olur. Söz konusu kültür öncesi dönemde sınıflar, kültürler, devlet, siyaset yoktur, yalnızca kan bağına dayalı kabileler vardır. Kültürün oluşmaya başlaması ile derebeylik, aristokratik devletleşmeye yönelir, kültürün son aşaması uygarlığın oluşumu ile devlet ve toplum, çözülmeye başlar.

Organizmacı kuramın önemli temsilcilerinden birisi de **Arnold J. Toynbee**'dir. Toynbee, *Civilization on Trial* adlı kitabında, tarihsel bir incelemenin zaman ve mekan bakımından birbirlerini izleyen tek tek olaylarla ilgilenmemesi gerektiğini, tarihsel incelemenin konusunun toplumlar olması gerektiğini belirtir. Türkiye ile ilgili çalışmaları da bulunan **Toynbee**, uygarlıkların gelişimi, değişimi ve yok oluşlarını **iki** öge ile açıklamaya çalışır.

Toynbee, bunlardan **birincisinin**, toplumda yaratıcı küçük bir grubun bulunması, **diğeri** toplumun bulunduğu fiziksel çevrenin toplumsal gelişmelere uygun olmasının gerekliliği üzerinde durur. Bu iki özelliği taşıyan toplumlar uygarlık oluşturmaya uygun toplumlardır. Uygarlıkların çöküş ve yok oluşlarının nedenleri üzerinde duran Toynbee, çöküşü de toplumların içerden ve dışardan gelen meydan okumalara karşı koyamadığı zaman yok olacağını ileri sürer.

Toynbee, ayrıca toplumların çöküş ve bölünme sürecinde toplumun içinden **dört tip kurtarıcı** hareket başlayacağını, bu hareketlerin gericiler, ilericiler, ilgisizler ve değiştirici dinsel kurtarıcılar olduğunu ve bunlardan yalnızca değiştirici dinsel kurtarıcıların başarılı olacağını belirtir ve uygarlıkların devrinsel olarak doğup öleceklerini ileri sürer.

Anlaşılabileceği gibi, toplumların sürekliliğinin sağlanması için değişimle birlikte, toplum üyelerinin maddi ve tinsel (manevi) değerler etrafında bütünleşmeleri gerekmektedir. **Mevlana** bu çerçevede, "Benim ayağım pergel gibidir. Bir ayağım inançlarımın, değerlerimin ortasında durur, diğer ayağım yetmiş iki milleti gezer." demektedir .

Büyük boy kuramlardan organizmacı kuram, tarihsel verilerden yola çıkarak tüm toplumların geçirdiği değişim aşamalarını canlı organizmalara benzeterek açıklamaya çalışmışlardır.

**B) Evrimci (tekamülcü) Kuramlar:** Evrimci kuram görüşünü ileri süren düşünürler, insanlığın gelişim sürecini izleyerek, gelecekte alabileceği biçimi de ortaya koymaya çalışmışlardır.

Evrimsel kuram taraftarlarından **Spencer**, evrimin devamlılık gösteren bir süreç olduğunu, bu süreç artan çeşitlilik ve farklılaşmayla beraber, daha mükemmel olmaya doğru bir gidiştir ve evrim, bir cinstenlikten (homojen), ayrı cinstenliğe (hetorejen) giden bir değişim olduğunu belirtir.

**A. Comte**'a göre, tüm toplumlar tarih boyunca belli zihinsel aşamalardan geçerek evrimleşmişlerdir. Organizmaya benzeyen toplumlar, diğer canlı varlıklarda olduğu gibi evrimleşerek **üç aşamadan** geçmişlerdir.

**A. Comte**'nin toplumsal değişmeyi belli bir toplum üzerinden olmayıp yerkürede yaşamakta olan tüm toplumlar üzerinden değerlendirmektedir.

Comte, "**Üç Hal Yasasında**" bilginin toplum içinde üç aşamadan geçtiğine ve bunların zihinsel aşamalar olduğuna (teolojik, metafizik ve pozitif), pozitif aşamanın son merhaleyi temsil ettiğine inanır. Pozitif aşama sistematik gözlem ve deneye dayanan bilgilerin gerçek bilgiler olduğunu ileri sürmek suretiyle, metafiziği dolayısı ile din bilimlerini yadsımıştır. Yani pozitivist yaklaşım, metafiziğin deneysel olarak ele alınmaması nedeniyle bilginin konusu olarak görmez. Bütün bu yönleri ile pozitivist bilgi yaklaşımı, nesnel, ilerlemeci, evrensel, bütünleştirici özellikler taşır.

1920'lerde Avusturya'da S. Simon, Comte ve Durkheim'in görüşlerinin etkisinde "Viyana Çevresi" diye anılan pozitivist entelektüel bir okul doğmuştur. Bu okulun doğuşu G. E. Moore ve Bertrand Russell'ın 19. yüzyıla egemen olan idealizmden kopmalarıyla başlamış, Russell'in öğrencisi Wittengenstein'in çalışmalarıyla devam etmiş, geliştirdikleri görüşlere de "**Mantıkçı Pozitivizm**" adını vermişlerdir.

Öncelikle Batılı toplumlarda daha sonra diğer toplumlarda etkisini gösterecek olan Mantıkçı-Positivist yaklaşım, insanların aklını kullanarak tarih, gelenek ve bilinçaltı tutkularından vazgeçeceklerini düşünmektedir. Mantıkçı pozitivistler, ayrıca bilginin kaynağı sorunu üzerinde durmuş, akli bilginin kaynağı olarak

gören Rasyonalistlerin aksine, bilginin kaynağı olarak duyulara öncelik vermişlerdir. Pozitivizm, kuantum fiziğinin ortaya çıkışına kadar gücünü korumuştur. Kuantum teorisi, klasik fiziğin aksine maddenin bölünmesinin sonsuzca tekrarlanamayacağını, yani klasik fiziğin süreklilik ilkesine karşı süresizliği ileri sürmektedir.

### C. Diyalektik Modeller

Diyalektik kavramı günümüzde “doğru düşünme, yöntemli düşünme” anlamlarında kullanılmaktadır. İlk önceleri diyalektik kavramı dört temel ilke ile ilişkilendirilmiştir.

1. Her şey her şeyle ilgilidir. Yani gerçek bir bütündür, gerçeğin parçaları arasında karşılıklı etki ve evrensel bir bağımlılık vardır.
2. Her şey oluş halindedir. Yani devamlı olarak değişir. Gerçek olan şey harekettir, değişmedir.
3. Nicel değişimler, nitel değişmeyi yaratır. Maddelerin hareketi ve oluşu yeniliklere neden olur.
4. Gerçek, içsel çelişkileri içerir. Değişimin itici gücü, zıtların çatışmasıdır. Çelişme evrenseldir. Gerçeğe, çelişmelerin irdelenmesi ile ulaşılır.

Günümüzde diyalektik kavramı, bilim ve bilimsel yöntem kavramlarından yararlanarak yeni boyutlara taşınmıştır. Bu yeni yaklaşımın temel özelliklerini şöylece sıralayabiliriz.

#### 1. Diyalektik bilim, konuşmalı felsefedir.

- a. Bilimsel düşünce “apriori” ile “aposteriori” arasında karşılıklı konuşmadır.
- b. Diyalektik konuşma, somut olanla soyutun konuşmasıdır.
- c. Diyalektik konuşma, nesne ile öznenin, şeylerle zihnin konuşmasıdır.

#### 2. Diyalektik düşünce tümleyicidir, başka bir deyişle, birbirlerini tamamlayan ögeler olarak değerlendirilmelidir.

Diyalektik model evrimci modelin özel bir biçimi olup, evrim ve diyalektik kavramlarının her ikisinin de, her şeyin her zaman değiştiği, nicel değişmelerin nitel değişmelerine neden olduğu, her şeyin birbirini etkilediği gibi anlayışlar üzerine inşa edilmiştir.

Ancak evrim, tek düze doğrusal bir gelişimi temsil ederken, diyalektik yaklaşım, gelişmelerin ve değişimin aşamalı olduğu görüşünü ileri sürmektedir.

K. Marx’ın toplumsal değişim kuramı, Hegel’in diyalektik yaklaşımından etkilenerek ortaya çıkmıştır. Öyle ki Hegel, toplumun diyalektik bir hareketle mutlak bir amaca doğru ilerlediğini ifade etmişti. Determinist (gerekçilik) ve evrimci bir model sunan K. Marx, toplumsal değişimi iktisadi üretim biçimleri ile ilişkilendirir. İktisadi üretim biçimleri değiştikçe toplumsal yapının da değişeceğini ileri sürer. Yani Marx, toplumsal yapının değişimini tek bir nedene (iktisadi alt yapı ve sınıf çatışmaları) indirgemekte ve toplumsal değişme nedeni olarak fikirlerin olmadığını, iktisadi üretim biçimlerinin olduğunu ileri sürmektedir. Karl Marx oluşturduğu diyalektik kuramının bütün insanlık tarihine uygulanabileceğini, tüm toplumsal değişimleri de toplumsal sınıflar arasındaki çelişmelerin ortaya çıkaracağını ileri sürer.

### Orta Boy Kuramlar

**a. Yapısal-işlevsel modeller:** Toplumsal değişimde Orta Boy Kuramını benimsemiş olanlar, büyük boy kuramların tüm insanlığın geçirmiş olduğu değişimleri açıklamada yetersiz kaldıklarını ileri sürmektedirler. Yapısal-işlevsel kuramlar, tüm toplumlar yerine, değişimi toplum temelinde ele alarak açıklamaya çalışmışlardır. Ancak yapısal-işlevselcilerin toplumsal değişimi yeterince açıklayamadıkları yaygın bir görüştür.

Yapısal-işlevsel kuramın önemli temsilcilerinde birisi, **Talcott Parsons**’tur (1902-1979). E. Durkheim, M. Weber, Alfred Shütz ve Vilfredo Pareto’dan etkilenmiş olan Parsons, değişimi, toplumsal farklılaşma kavramı üzerinden ele alır ve inceler. Parsons, toplumda **üç çeşit** sistem tanımlaması yapar. **Kişilik** sistemleri, **kültürel** sistemler ve **toplumsal** sistem.

Parsons’a göre kişilik sistemi, bir bireyin ihtiyaçları doğrultusunda öteki bireylerin de amaç ve değerleri ile uyushabilen eylemlerden oluşurken, toplumsal sistem, toplumu oluşturan bireyler arası bir etkileşimdir. Kültürel sistem ise, toplumsal ve kişisel sistemleri oluşturan öğelerinden soyutlaştırılarak ulaşılan değerlerin,

kuralların ve simgelerin örgütlenmesi ile oluştuğunu belirtir.

Tüm bu tespit ve söylemlerden anlaşılacağı gibi, yapısal- fonksiyonel kuramın temsilcilerinden Parsons, toplumsal eylemlerin bir tercih sonucunda belirlendiğini, tercihin belirlenmesinde de ya birey için en iyi olanı seçeceğini ya da başkalarının doğru dedikleri şeyleri seçeceklerini ileri sürer.

Yapısal-işlevsel modelin diğer bir önemli temsilcisi **Robert K. Merton**'dur. Merton'a göre Orta Boy Kuramlar, Büyük Boy Kuramlara göre değişimi açıklamada daha deneysel ve kontrol edilmesinin mümkün olduğunu belirtir. Merton, öncelikle fonksiyon kavramını ele alır. Toplumsal fonksiyonları **ikiye** ayıran Merton, açık ve gizli fonksiyon kavramlarına dikkat çeker. **Açık fonksiyonlar**, toplumsal sistemin içinde bulunanlar tarafından yapılması istenilen ve bilinen ayrıca sistemin uyumuna katkı sağlayan nesnel fonksiyonlardır. **Gizli fonksiyonlar** ise, toplum üyeleri tarafından ne istenilen ne de bilinen fonksiyonlardır.

Merton, fonksiyon kavramını toplumsal sistemin uyumunu etkileyip etkilemediğine göre değerlendirmektedir. Eğer gizli fonksiyonlar, açık fonksiyonlar biçimine dönüştüğünde ne gibi etkilerinin olduğunun anlaşılmasının önemli olduğunu belirtiyor. Bunun içinde şu örnek üzerinde durmaktadır: Nazilerin insanlık dışı davranışlarını konu alan bir propoganda filmini izlerlerken, bazen filmde Nazilerin amaçlarına ulaşmalarında ne kadar disiplinli ve etkili olduklarını düşünürlerken, Nazilere antipati yerine sempati duyabilirler. Burada propagandanın gizli fonksiyonu açık fonksiyona dönüşmekte ve izleyenlerde beklenmedik etkiler yapmaktadır.

Merton, toplumsal değişmeyi anomi kavramı ile açıklamaya çalışmıştır. Merton, anomi kavramını, toplum tarafından benimsenmiş olan kültürel norm ve değerlerle toplum arasında kopma sonucunda ortaya çıkan ve kültürel yapının çöküşü ile ilgilendirir. Bu çerçevede Merton, bireyi çevreleyen **iki** öge üzerinde durur, değerler ve normların **kültürel çevreyi**, insan ilişkilerinin ise **toplumsal çevreyi** oluşturduğunu belirtir. Bu iki çevre arasında uyumsuzluk ortaya çıktığında toplumsal gerilim belirir.

Yapısal-işlevsel kuram taraftarları var olan durumu koruma (statükocu) yanlısı olmakla eleştirilirler ve toplum her an dengesini korumakta ise toplumsal değişme nasıl ortaya çıkmaktadır? Sorusunu sorarlar.

**B). Çatışma Modelleri** Orta boy kuramlar arasında değerlendirilen çatışma modelleri, bireysel ve toplumsal gruplar üzerine odaklanmışlardır. Çatışmayı birey düzeyinde ele alan görüşler, çatışmanın bireyin içgüdüsel bir özelliği olarak değerlendirmişlerdir. **S. Freud** ve **G. Simmel** önemli temsilcilerindendir. Anlaşılacağı gibi, çatışma kuramı üzerinde duran kuramlar, toplumun birbirleri ile çatışan öğelerden oluştuğunu, toplumsal değişimi gerçekleştirenin de çatışmalar olduğunu ileri sürerler. Bu yaklaşımı benimseyenler, toplum içindeki gruplar arası ilişkilerde çatışmanın işlevsel olduğunu söyleyerek çatışmanın toplumsal yapının içinde bir öge olduğunu düşünmektedirler.

Çatışma model temsilcilerinden **Vilfredo Pareto** , toplumu alt (aşağı) tabaka ve üst (seçkinler) tabakası olarak ele alır. Pareto, yönetici seçkinlerin (governing elite) iktidar içinde olduklarını, yönetici olmayan seçkinlerin ise iktidar dışı blokta yer aldıklarını belirtir ve Pareto'nun seçkinler sınıfı, kendi ilgi alanında en yüksek yeteneğe sahip kişilerden oluştuğunu düşünür.

Çatışmacı kuramın önemli temsilcilerinden birisi de **Ralph Dahrendorf**'dur . R. Dahrendorf Marx'ın görüşleri ile Pareto'nun görüşlerini birleştirmeye çalışmıştır. Marx'ın burjuva ve proletarya olarak belirlediği sınıfları, yönetilen ve yöneten kişilerin sınıfı olarak ele almış, Marx'ın bir kısım görüşlerini destekleyen bir kısım görüşlerini de eleştiren Dahrendorf, sanayi toplumunda sınıf çatışmaları kuramını geliştirmiştir. Bir toplumda otorite ilişkilerinin sistematik olarak çatışmaya neden olduğunu belirten Dahrendorf, otorite sahibi olanlarla olmayanların çatışan çıkarlara sahip olduklarını, otorite sahibi olanlarla olmayanların çatışacaklarını ve toplumsal değişmelere neden olacağını ileri sürer.

Kongar, Dahrendorf'un çatışma hakkındaki görüşlerini şöyle özetlemiştir:

- 1- Toplumun olduğu her yerde çatışma vardır.
- 2- Bu çatışmanın derecesi iç savaştan, parlamenter münakaşalara kadar değişebilir.
- 3- Toplumda çatışma yok edilemez.
- 4- Çatışma geçici olarak bastırılabilir, kontrol edilebilir ya da kanallize edilebilir.
- 5-Toplumdaki zorlamalar çatışmayı, çatışma ise toplumsal değişmeye neden olur.

### Küçük Boy Kuramlar

Toplumsal grupların yapısal değişimleri üzerinde duran kuramlardır. Yani büyük topluma oranla küçük ölçekli insan birlikteliğini (topluluk) dikkate alan modellerdir. Toplumsal gruplardaki değişim, hem sosyal psikolojinin hem de toplumbilimin önemli çalışma konularındandır. Bireylerin grup içi davranışlarının anlaşılmasına yönelik olan çalışmalar, Küçük Boy Kuramlar olarak değerlendirilmektedirler.

Bilindiği gibi bireyler küçük ölçekli gruplar içerisine doğarlar ve birey grup içinde toplumsallaşarak benlik ve kişiliğini oluşturur. Ayrıca birey grup içinde toplumsallaşırken, birey de grubu etkileyerek grup yapısının değişimine etkili olabilmektedir. Grup üyeleri sürekli birbirlerini görüş, düşünce ve bilgi türleri ile etkileyebilmektedir. Böylece grup içindeki karşılıklı etkileşim, grup içi hareketlenmelere ve değişimlere neden olmaktadır. Küçük boy toplumsal değişmelerle ilgili çalışmaları bulunan ve psikodramın kurucusu sayılan **Levy Moreno**'nun çalışmalarına bakmak yararlı olacaktır.

#### **A: Levy Moreno: Toplumsal Değişim (Sosyometri)**

L. Moreno, grupları oluşturan bireylerin ilişkilerini inceleyerek sosyometriyi geliştirmiştir. Moreno, insan ilişkilerini incelemeyi sosyometri, sosyodrama ve psikodrama başlıkları altında ele almıştır. Moreno **sosyometri** testi ile bir grubun oluşturduğu çok yönlü ilişkilerini (matrix) ölçmeye çalışmıştır. Sosyometriyi uygulayabilmek için grubun çok küçük olması gerekmektedir. **Sosyodrama** ile psikodrama benzer teknikleri kullanmaktadırlar. Ancak sosyodrama gruplar arası ilişkiler üzerinde dururken, **psikodrama** bireyler arası ilişkiler ve kişisel davranışların arkasındaki düşünce/anlam ya da öğretileri anlamaya çalışır.

İnsan toplumsal bir varlık olarak çevresindeki insanlarla iletişim içerisinde. Birey ya da gruplar, çevresindeki insanlarla iyi ilişkiler için de olabileceği gibi olmayabilirler de. Moreno, yöntemini oluşturmaya çalışırken bazı varsayımlarda bulunmuştur:

- a) Her topluluğun resmi ve biçimsel yapısı arkasında resmi olmayan bir sosyometrik kalıp vardır.
- b) Bir toplulukta resmi olan ve resmi olmayan arasında fark ne kadar fazla olursa, o toplulukta toplumsal çatışma ve gerginlik o kadar fazla olur.
- c) Her topluluk birincil grupların yanında toplumsal atomlar, toplumsal moleküller ve kişiler arası ağlar gibi ilk yapılardan meydana gelmiştir.
- d) Bireyden bireye olan doğrudan haberleşme, bilgilenmenin en etkili şeklidir. Bu, kitle haberleşmesinden farklıdır.
- e) Önemli gibi görünen bireyler arasındaki doğrudan doğruya ilişkilerin, birbirinden çok uzak bulunan bireylerin davranışları üzerinde uzaktan çok güçlü etkisi vardır; bu etki insanların evlerindeki, işyerlerindeki ve diğer topluluklardaki hareket ve davranışlarını etkiler (referans grupları).
- f) Yıldızlar ya da anahtar bireyler ki bunlara düşünce liderleri de denir. Haberleşmenin kişiler arası katalizör ve kızıştırıcı rolünü oynarlar.
- g) Endüstride kaza eğilimi işçinin sosyometrik durumuna bağlıdır.

## TOPLUMSAL YAPININ DEĞİŞİMİNDE BİLGİNİN ÖNEMİ

### 1- İslâm Coğrafyasında Bilgiye İlişkin Tutumlar, Değişimler ve Toplumsal Yapı

İslâm coğrafyasında M.S. 8. yüzyılla birlikte kelam, felsefe ve tasavvufu ilgilleyen düşünürler, bilginin ne olup olmadığı konusunu derinlemesine tartışmışlardır. Pezdevi , İmam el Haremeyn , Ahmed b. Mahmud es-Sabuni , Amidi , ve Fahreddin er-Razi gibi düşünürler, bilgi ve bilginin tanımı üzerinde önemli görüşler belirtmişlerdir. Ayrıca Müslüman bilginler deney ve gözleme Batılı toplumlardan daha önce yer vermişler, Hristiyan dünyası bilimsel bilgi hususunda Müslüman bilginlerin eserlerinden faydalanmışlardır.

Gerçekte de İslâm dininin doğup geliştiği coğrafyada Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların iç içe olmaları, bilgi birikimlerinin birbirlerine aktarılmasında etkili olmuştur. Özellikle bu coğrafyada bulunan İskenderiye, Harran, Antakya ve Nusaybin okulları bu ilişkilerin kurulmasında ve mevcut bilgilerin aktarılmasında önemli rol oynamışlardır.

Bilim tarihçilerinin “**Birinci Rönesans**” olarak tanımladıkları İslâm coğrafyasındaki bilimsel hareketlilik 11. yüzyılın ikinci yarısında başlamış, ancak bu gelişme, ilerleyen zaman diliminde giderek Batılı toplumdaki gibi skolastik bir anlayışa yönelmiş, yeni bilimsel teorilere ulaşılamamış, amaçlarda farklılaşma ortaya çıkmış, araç ve arızilik esas teşkil etmeye başlamıştır.

İlerleyen zaman diliminde bütün İslâm coğrafyasında eğitim-öğretime ilişkin medreseler yaygınlaşmış, bilim, sanat ve edebiyat alanlarında önemli gelişmeler sağlamışlardır. Bu medreselerde din, hukuk, felsefe, mantık derslerinin yanı sıra matematik ve tıp bilimleri birlikte yürütülmüştür. Bütün bu gelişmeler, İslâm coğrafyasında sosyo-kültürel yapı ile bilgi türleri arasındaki güçlü ilişkileri işaret etmektedir.

8.yüzyılla başlayan ve önemli bilimsel gelişmelere açık ve toplumdaki tabakalar

arasında dikey ve yatay hareketliliği sağlayan mekanizmalara sahip bir yapı sergileyen İslâm toplumlarında, bilimsel faaliyetlerdeki gerileme nedenleri hakkında çalışmalara ihtiyaç olduğu ortadadır. Gerilemenin nedenleri arasında pek çok husus bulunabilir.

### Yorumbilgisi (Hermeneutik) Yaklaşımı

Günümüzde “yorum bilimi” anlamına gelen **hermeneutik**, yorumlanmakta olan şeyin hem içeriğine hem biçimine ilgi duymayı kapsar. Bir başka deyişle, yani parçaları anlamak için bütüne, bütünü anlamak için parçaların anlaşılmasına ihtiyaç duyulacağı biçimindedir.

Modern hermeneutik geleneğinin ilk sistemli yöntemini **W. Dilthey** temsil eder. Dilthey’den önce, modern hermeneutiğin babası olarak tanımlanan **F. Schleiermacher**, hermeneutigin tarihsel boyutuna ve anlama kavramına dikkatleri çekmiştir.

Schleiermacher’e kadar teologlar dini metinlerdeki dogmatik anlamı ortaya çıkarmaya çalışırken, bundan sonra **psikolojik yorumlama** gelişim göstermeye başlar ve Dilthey bunu “**anlama**” kavramına taşıyarak tarihsel tin bilimlerinin okullaşmasına katkı sağlar. Bunlara göre, konuları ve yöntemleri açısından **iki** farklı bilim alanı söz konusudur: **Tinsel** (manevi) bilimler ve **doğa** bilimleri.

**Doğa bilimleri** olgular arasındaki değişmeyen yönleri nedensellikleri içinde açıklamaya çalışır.

**Tinsel bilimler** ise, öznel anlamlara sahip, değerleri, normları, düşünceleri dil temelinde anlamaya çalışır. Değerler, normlar, empirik bir yaklaşımın, açıklamanın değil, öznel bir anlamının konusudurlar.

Tarihselcilere göre bilgi, tarihsel dönemin bir ürünüdür. Tarihsel bilimlerin evrensel yöntemi de yorum bilgisidir. Tarihselci yaklaşım da, Mantıkçı Pozitivizm’e ve materyalist bilim yaklaşımına tepki olarak gelişmiştir. Tarihselci bilim felsefesi olarak da anılan bu görüşün temsilcileri başta **Dilthey** ve **Gadamer** olmak üzere, topluma ve tarihe insan iradesi ve özgürlüğünün somutlaşma alanı olarak bakarlar.

Yukarıdaki görüş ve tespitler değerlendirildiğinde, **hermeneutik** bilgi anlayışı, bilginin oluşumu ile bilimselliğe bir ölçüt aramada toplum ve tarih arasında yakın ilişkiler olduğunu düşünmektedir. Daha açık bir deyişle, insanların toplumsallaşma sürecinin tarih içinde geliştiği, bireyin ve toplumsal kimliklerin belirginleşmesinde ve bilginin kaynağında önemli rolün tarihi süreç olduğu vurgulanır.

Özetle söylenecek olursa, yorumlayıcı yaklaşım, insan bilimlerindeki krize bir cevap olarak, incelenen ile inceleme araçları ve araştırma amaçları arasında ilişki kurma anlamında derin bir yeniden kurma işlevi görme düşüncesine dayanmaktadır.

### Fenomenoloji (Görüngübilim)

18. yüzyılda **H. Lambert**'le başlayan ve **E. Husserl** tarafından geliştirilen fenomenoloji, olanla ilgilenme, kendi gözlemlenebilir özellikleri ile şeylerin incelenmesidir.

**Fenomen** (görüngü) kelimesi sözlüklerde, somut, algılanabilir ve anlaşılabilir kategorilerle ifade edilebilecek biçimde var olan anlamını taşımaktadır.

**Fenomenoloji** (görüngübilim) ise, duyu organları aracılığı ile kavranabilen gerçekliğin dışında gerçek ve sağlam bilgi olmadığını, bilginin alanının fenomenlerin bilgisi ile sınırlanması gerektiğini savunan yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. Fenomen ise görünen şey demektir. Bu durumda fenomenoloji (görüngübilim) görünen şeyin anlaşılmasını sağlayan bilimsel faaliyetler olmaktadır.

Gerçekte fenomenoloji, bilim dünyasında pozitivist ve evrimci yaklaşımın ortaya çıkardığı bilimsel krize bir alternatif arayış çabasıdır. Bileneceği gibi pozitivist bilgi yaklaşımı, deney ve gözleme dayalı olay ve olguların bilgi konusu olabileceğini, bunların dışında kalanların bilim konusu olamayacağını ileri sürmüştü. Bu yaklaşım, insan ve toplum hayatının vazgeçilmez öğeleri olan manevi değerleri bilim alanının dışına itmekle, bilim alanında yeni problematiklerin doğuşuna neden olmuştur. İşte fenomenoloji bu problemleri aşma çabasının bir ürünüdür.

Fenomenoloji, dini-manevi olan kültürel hususları, mitsel özelliklerden ayrı düşünerek, ontoloji temelinde bilimin konusu olarak yeniden ele alır. Daha açık bir deyişle, fenomenoloji, görüngünün iç anlamlarına nüfuz ederek, görüngünün özünü kavramaya çalışmaktır.

### Thomas Kuhn'un Paradigma Bilgi Yaklaşımı

Yunanca paradigma sözcüğünü düşünsel hayata taşıyan **T. S. Kuhn** olmuştur. Kuhn, **paradigmayı** "Bir bilim çevresine belli bir süre için bir model sağlayan, yani örnek sorular ve çözümler temin eden, evrensel olarak kabul edilmiş bilimsel başarılar şeklinde" tanımlar. Bu tanımlamadan yola çıkılarak, paradigmanın doğadaki ilişkileri tespit etmede başvuru olan model, değerler dizisi, kuramsal çerçeve ve inançlar gibi anlamlar taşıdığı söylenebilir.

Kuhn'un **paradigma** bilgi yaklaşımı olguculuğa eleştirel bir yaklaşımdır. Kuhn'un çalışmaları incelendiğinde, önceleri paradigmayı bir tür "bulmaca çözme" eylemi olarak değerlendirdiği görülürken, daha sonraları anlam genişlemesi ile belli bir bilim topluluğu tarafından paylaşılan "değerler dizisi" anlamında kullandığı görülmektedir.

Kuhn bilim yapmanın, bilim insanlarınınca benimsenmiş olan paradigma ile yapılabileceğini ya da devrimci bir yaklaşımla mevcut paradigmayı değiştirmekle mümkün olacağını düşünür. Kuhn dönemin geçerli paradigmasını **olağan paradigma** olarak adlandırır. Olağan paradigma bilimsel sorulara cevap bulamaz durumlarda olduğunda, toplum içinden çıkan bilim insanları yeni paradigma arayışı içine girerler.

Bilim insanlarınınca bulunan paradigma devrimsel ve göreceli bir nitelik taşır. Bilimsel devrimler sonucunda grup ya da grupların benimsenmiş olduğu paradigmlar değişime uğrayabilirler. Bu değişim, bilimsel problemleri çözmede yetersiz kalan "olağan paradigma" döneminin sona erdiğini ve yeni bir dönemin başladığını ya da arayışı içinde olduğuna işaret eder. Ancak bu, onun tamamıyla yanlışlandığı anlamına gelmez, çünkü onun geçmişte ortaya koyduğu gerçeklikler, ileride bilimsel çalışmalarda yine katkılar sağlayabilir.

Özetle söylenecek olursa, paradigma, yasa, kuram, uygulama ve bilimsel araçları kapsayan bilimsel geleneklerin dayandığı modellerdir. Bir başka deyişle, paradigma birbirleri ile yarışan bilimsel yaklaşımlardır.

### Bilgi Teorisi (Epistemoloji)

Epistemoloji ,sözlük anlamı bakımından, bilginin doğası, kaynağı, sınırları, doğruluğu, güvenirliliği ve geçerliliğini araştıran felsefi bir disiplin olarak tanımlanmaktadır. Bilgi teorisi, bilgi üzerine eleştirel bir düşünüşdür ve bilginin de bir şeyin bilgisi olması nedeniyle, “varlık sorunundan bağımsız” bir bilgi teorisi yapmak mümkün görünmemektedir; çünkü bilgi, özne ile nesne arasındaki ilişki olarak tanımlandığında hem özne hem de nesne birer varlıktır.

Burada bir hususa açıklık getirmek uygun olacaktır: Bilgi teorisinde **doğruluk** ile **gerçeklik** kavramlarını birbirine karıştırmamak gerekir. İnsan tarafından henüz algılanmamış ama evrende var olan şey gerçekliktir. Doğruluk ise öznenin nesne hakkında verdiği bir yargıdır.

Gerçekçi yaklaşım, bilginin nesnesinin dış dünyada gerçekten var olduğunu, idealist yaklaşım ise bilginin, ağırlıklı olarak öznenin kurduğu ve gerçekte var olmayan nesnelere yöneldiğini savunur.

### Bilgi Sosyolojisi

Bilgi sosyolojisi, bilgi ve toplum arasındaki ilişkileri metafizik düşüncelerden bağımsız ve deneysel olarak ele alması ile kendini felsefeden soyutlamıştır. Bilginin toplumsal boyutunu ele alan bilgi sosyolojisi, bilgi ve toplum problemine yeni anlayışlar getirme iddiasındadır. Bilgi sosyolojisinin toplumsal bir ihtiyacı gidermek amacıyla doğduğu anlaşılmaktadır. Bilgi oluşumu ve gelişimi ile toplumun sosyo-kültürel yapısı arasında karşılıklı önemli ilişkiler vardır ve derinlemesine incelenmesi gerekmektedir.

## 2. Bireysel ve Toplumsal Ahlaki Yapının Oluşumunda Dinin İşlevi

Toplumsal ahlak ve dini ahlak kuralları birbirlerini tamamlayan bir bütünün iki yüzü gibi görünmektedir. Çünkü her iki terim, iyilik ve kötülük kavramlarını ilgilendirmektedir.

Hem toplumsal ahlak hem de dini ahlak kuralları, insanların iyi olan kurallara uymalarını isterler. Her iki kavramın hedefleri aynı, konuları ve yaklaşımları farklılaşabilmektedir. Ancak ikisi arasındaki temel fark, “**yaptırım gücü**” olarak karşımıza çıkmaktadır.

Din, ahlaki tutum oluşturmada bütün zaman ve mekânları dikkate alırken, toplumsal ahlaki kurallar da benzer özellikler göstermekle beraber, süreklilik ve kalıcı olmakta aynı yaptırım gücünü göstermeyebilmektedirler. Din, günah, sevap ve ahiret gibi terimler üzerinden ahlak oluşturmaya çalışırken, dini olmayan ahlaki kurallar, dünyevi olanla sınırlandırıldığından yaptırım gücü sınırlı kalabilmektedir.

Yani kutsal özellikler taşıyan ahlaki değerler süreklilik gösterebilmekte, kutsal özellik taşımayan ahlaki değerler, hızlı değişmelerle kalıcı etkinliğini ve yaptırım gücünü koruyamamakta ya da sınırlı kalmaktadır. Bu nedenlerle denilebilir ki, ahlaki değerler, kutsalla, aşkın varlık Tanrı ile ilişkilendirilmediğinde kalıcı özellikler gösteremeyebilirler.

Söz konusu durum, birey temelinde kalıcı özellikler gösterebilse dahi, büyük toplum açısından sorunsal olduğu ifade edilebilir. Gerek birey açısından gerekse büyük toplum açısından tinsel (manevi) olarak tatmin edici değerler süreklilik gösterebilmektedir. Bu bağlamda kutsalla irtibatlı ahlaki değerler ile toplumların ürettiği ahlaki değerlerin birlikte değerlendirilmeleri ile daha yapıcı bir ahlaki anlayış gelişimine katkı sağlayabileceği ayrıca vicdanın oluşmasında rol oynayan din kaynaklı ahlakın, bireyin egosunu ve gururlarını da törpüleyebileceği açık bir biçimde söylenebilir.

Ancak son söz olarak belirtmeliyiz ki, kutsalla irtibatlı ahlaki değerler de zaman içerisinde değişime uğrayarak, kendini yenileme ihtiyacı hissedebilir. Çünkü insan ilişkileri statik olmayıp devingen (dinamik) özellikler gösterirler

## SOSYAL DEĞİŞİM VE DİN İLİŞKİSİ

### 1. Dinin Tanımı Problemi

Farklı özelliklerinin yanı sıra dinlerin çeşitliliği, bilim adamlarının farklı sosyo-kültürel ve inanç çevrelerine sahip olmaları, herkesin kabul edebileceği genel bir din tanımının yapılmasını engellemiştir.

Batılı bilim adamlarınca din tanımları, dinin menşei anlayışıyla bağlantılı olarak yapılmaya çalışılmıştır. Mesela bunlardan **E. B. Tylor** dini “animizm” eksenli algılamak, **Max Müller** “Naturizm”, bir başka ifadeyle “Güneş Mitosu Ekolü” çerçevesinde ele almış, **S. Freud** dini “Totemizm” ekseninde algılamış ve değerlendirmiştir. **J. Wach** ise, “kutsal” kavramı dâhilinde dini anlamaya çalışmıştır. **Parsons** “tabiat üstü düzen” anlayışı doğrultusunda hareket etmiştir. **Ballach** “sembolik şekilleri” kendine düstur alırken, **B. Malinowsky** ise “sosyal bütünleşme fonksiyonu” ekseninde düşüncelerini yoğunlaştırmıştır. Bu bilim adamlarından pek çoğunun, içinde yaşadıkları çağın paradigması (değerler silsilesi) olan pozitivist ve materyalist bir zihniyetle dine yaklaştıkları görülmektedir.

Tanrılı ve Tanrısız dinlerin mevcudiyeti, dinin tanımında problem oluştururken, Tanrı anlayışlı dinlerin de Tanrı tasavvurları farklı farklı olmuştur; ezeli, şuurlu sadece kendi özünü bilen varlık, (deizm) ezeli, şuurlu ve evreni (âlemi) bilen varlık (teizm) gibi. Doğal olarak, dinin tanımına ilişkin doyurucu cevaplar bulunamayınca, genel bir tanım yapmak da kolay olmamaktadır. Ancak, **R. Otto’nun** dini, “insanın kutsalla ilişkisi” şeklinde yaptığı tanımı, Batı’da yapılan tanımların öz ve yaygın olanı olduğu anlaşılmaktadır .

İslâm düşünürlerinin din tanımı, **vahyi** esas alan din teorisine dayanır. Kelâm bilimi, dini, ayrıntılarında bazı ihtilaflar bulunmakla birlikte, insanların doğrudan kendi iradeleriyle dini ilkeleri benimseyen, gereklerini yerine getiren dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştıran ilahi yasalar şeklinde tanımlamıştır.

Arapça’da yargı, yol, ceza, hüküm, itaat, kaza, hakem, mükafat, kanun, adet, millet, ödev ve kendisiyle Allah'a ibadet edilen her şey gibi anlamlara gelen din kelimesi , Latince’de religio kelimesinden türetilen **religion** (din) bağlanma, korkma, tören, ayin usulleri, yasaklar bütünlüğü anlamlarını taşımaktadır.

Ömer Nasuhi Bilmen, A. Hamdi Akseki ve M. Hamdi Yazır, dini benzer ifadelerle tanımlamaktadırlar: Din, Allah Teâlâ’nın koymuş olduğu yasalardır. İnsanların yaratılışlarındaki (fitrî) yapılarına uygun olarak saadet yollarını gösterir, Allah'a ibadet yapılacağını bildirir, insanları hayırlı işlere sevk eder .

**Durkheim**, “Din Hayatının İlkel Şekilleri” adlı eserinde, dinin anlaşılabilmesi için en ilkel dinlerden (totem) başlanması gerektiğini ve dinî olgunun toplumsal bir nesne olarak incelenmesini ifade ettikten sonra, dinin toplum içerisindeki en önemli fonksiyonunun inanç ve pratikleri ile kutsal kabul edilen şeyler etrafında üyelerinin dayanışmasını ve bütünleşmesini sağladığını belirtmiştir .

**Weber**, eserlerinde dinin tanımını yapmaktan kaçınmış, dinin tanımından dolayı olarak bahsetmiş; din gerçeğinin anlaşılabilmesi için, anlayıcı-yorumlama yönteminin kullanılması gerekliliği üzerinde durmuştur.

**Hans Freyer’in** dine yaklaşımı ise, dinin henüz soyut kavramlara ulaşamayıp, somut tasavvurlar seviyesinde kaldığı şeklindeki görüşlere itiraz ederek, hiçbir dinin sadece bir tasavvurlar, fikirler toplamından ibaret olmadığını, bir his, bir iradî davranış meselesi olarak karşımıza çıktığı şeklindedir .

### 2. Toplumsal Değişim Sürecinde Din Olgusu

Dinlerin toplumsal yapıdan bağımsız olarak geliştiğini söyleyebilmek mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda, insanın kendisi de dâhil bütün inanç sistemlerinin toplumsal yapının kaçınılmaz etkisi altında olduğu ifade edilebilir. Bir başka deyişle, toplumda ortaya çıkan inanç sistemlerinin toplumun yapısı ile karşılıklı ilişkileri mevcuttur ve tarihsel süreç içerisinde gelişen değişmelerin, toplumsal yapıyı etkilediği oranda din kurumunu da etkilediği anlaşılmaktadır

Batılı toplumlarda ortaya çıkan sosyo-kültürel değişmelerle, ülkemizde görülen değişmeler arasında önemli benzerlikler bulunsa da, İslamiyet'te ruhban sınıfının ve kilise yapılanmasının olmayışı, sosyal değişim açısından önemli farklılıklar olduğunu belirttikten sonra, kısaca Türk toplumunda ortaya çıkan toplumsal değişmelere bakabiliriz.

### 3.SOSYAL DEĞİŞME VE DİN ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Din ve sosyal değişme ilişkilerinde din, bir yönüyle sosyal değişmeye engel teşkil eden bir faktör olarak karşımıza çıkarken, bir başka vechesi altında sosyal değişmenin temel faktörü veya motor gücü olarak kendini göstermekle ve nihayet sosyolojik perspektiften yaklaşıldığında, dini değişmeyi sosyal değişmenin bir sonucu olarak ele almak yahut en azından sosyal değişmenin din üzerindeki etkilerinden söz etmek mümkün olmaktadır.

#### 3.1. Sosyal Değişmeyi Engelleyici Bir Faktör Olarak Din

Hemen her din menşei bir mitolojiye veya kurucusunun ya da dini tebliğ edenin dini tecrübesinin hatırasına bir başına ve ona her seferinde yeniden yaşama ya da tekrardan ibaret olan menseki bir karakter arz etmekte ve böylece kendini tarihten soyutlayarak her çeşit değişmeden uzak kalmak eğilimini taşımaktadır

Ancak, aslında bu vechesi altında dahi dinin, sosyal değişme olgusunu tamamen inkâr ettiğini düşünmek hatalı olacaktır. Zira, ister evrensel ve ilahi dinler olsun, isterse geleneksel ve hatta arkaik halk dinleri olsun, onlar, tarihi ve sosyal perspektiften bakıldığında, gerçekte değişmeyi inkar etmemekte, fakat onu bir çeşit kayıp veya gerileme ya da menşei tecrübeye nispetle yaratıcı ve hayat verici enerjinin yitirilmesi yahut bozulması olarak görmekte; ve hakikaten mesela, zamanın değişmesi sonucu dinin asli safiyetini veya yaratıcı enerjisini kaybettiği bütün durumlarda, bunu düzeltmek üzere girişilen her değişiklik hamlesi onun ilk dönemlerinin orijinal safiyetine bir çeşit dönüş hareketi karakterini göstermektedir.

Bunun örneklerini, mesela Vehhabilik ile Selefiyye hareketi ve bir ölçüde Modernizmin, toplumsal değişmeler sebebiyle asli safiyetinden uzaklaşan Müslümanlığı, ilk dönemlerin "katıksız" İslamiyet'ine döndürme girişimlerini temsil etmek bakımından tipik örnekler oluşturduklarını belirtelim .

#### 3.2. Sosyal Değişme Faktörü Olarak Din

Din Sosyolojisi alanında bu konuya belki de en geniş ve en ciddi ilgiyi şüphesiz Alman sosyoloğu **Max Weber** göstermiştir. Weber'e göre, sırasında değerler ve özellikle de dini ve ahlaki değerler ve fikirler, sosyal ve ekonomik değişme olgusu içerisinde yer alabilir ve hatta yerine göre onlar bu değişikliklerin hakim faktörü rolünü üstlenebilirler. Hiç şüphesiz onlar, sosyal değişmenin yegane hakim faktörü değildirler. Tersine bu olgu içerisinde başka birçok faktörler de rol oynamaktadırlar. Hatta faktör başka birçok durumlarda tersine sosyal değişmeye bir engel de teşkil edebilir.

Bu konuda fazla detaylara dalmaksızın sadece, bir yandan putperest inançları ve gelenekleri içerisinde bocalayan bir toplumda Hz. Peygamber'in çağrısının kısa zamanda nasıl köklü dini-sosyal ve kültürel değişmeleri beraberinde getirdiğini ve üstelik onların yalnızca Arabistan'la sınırlı kalmayarak, o zamanki dünyanın büyük bir bölümünü etki alanına dahil ettiğini ve böylece İslam kültür ve medeniyetinin bu yaratıcı hamle sayesinde insanlığa kazandırdıklarını ve öte yandan da, zamanla İslam dünyasında ortaya çıkan "rutinizasyon" (gelenekletme) ve durağanlığa paralel olarak, "ictihad kapısı"nın da kapanması ve taklitçiliğin yerleşmesiyle her türlü yeniliğe ve yenileşmeye "bid'at" damgasını vurmak sfiretiyle bu dinin dinamizmini kaybedişini ve gelenekçi, "yenilik düşmanı" (mizoneist) ve "maziperest" (passeist) eğilimlere sürüklenmesini hatırlatmakla yetinelim.

#### 3.3. Sosyal Değişmenin Din Üzerindeki Etkileri

Esasen din, orijinal temel dini tecrübesine bağlılık itibariyle ne kadar muhafazakar bir özellik taşırsa taşırsın, yine de onun zaman içerisinde toplumda ortaya çıkan ve gerçekleşen köklü değişikliklerden etkilendiği muhakkaktır.

Nitekim **İslamiyet**'te "Ezmanın tegayürü ile ahkâmın tegayürü" prensip olarak kabul edilmektedir. Öyle ki, bütün dinler, insan topluluklarını göçebelikten yerleşikliğe, sitelerden imparatorluklara, kırsal kültürler ve medeniyetlerden sanayi toplumlarına geçiren büyük ve köklü değişikliklerden etkilenmişlerdir. İşte bu şekildedir ki, klasik etnoloji bize dini sistemlerle hayat tarzları arasında bir korelasyonun bulunduğunu öğretmektedir. Böylece avcılar ile ziraatçıların dini sistemlerinin, her birinin kendine mahsus hayat tarzlarının izlerini taşıdıkları bilinmektedir.

**Yahudiliğin**, büyüsel inanç ve uygulamalarla karışık bir tür kabile dininden monoteist ve universalist bir din haline inkılap edişini de ancak onun bu gelişmesinin içinde vuku bulduğu toplumsal güçler ve sosyal muhteva ile ilişkilerinin incelenmesi suretiyle tam anlamıyla anlaşılması mümkün olmaktadır. Keza **Hristiyanlık** da içinde geliştiği sosyal şartlardan ve değişmelerden güçlü bir biçimde etkilendi. Tarihi araştırmalar, Hristiyanlık'taki birçok unsurların Eski Dünyanın inançları, mitolojileri, pratikleri ve kültürleri içerisinde önceden var olduğunu bize göstermektedirler.

## ALTINCI BÖLÜM Ahmblck

### DEĞİŞİM SÜRECİNDE ÇEŞİTLİ TOPLUM TİPLERİNDE DİN

#### Çeşitli Toplum Tipolojileri

Sosyologlar toplumları çeşitli şekilde tiplere ayırmaktadırlar. Esasen toplumları belli kriterlere göre tasnif etme işi oldukça eskidir. İslam bilginlerinden mesela **Farabi** onları "Fazıl Toplum" ve "Fazıl Olmayan Toplum" şeklinde ikiye ayırmaktadır. **İbn Haldun**'un da "Bedevi" ve "Hadari" toplum şeklinde ikili bir tasnifinin bulunduğu bilinmektedir. **A. Comte** toplumları, meşhur Kanun'undaki Üç Hal'e göre "Askeri", "Hukuk" ve "Sanayi" toplumu şeklinde üçe ayırmıştı. Fransız filozofu **H. Bergson** da onları "açık toplum" ve "kapalı toplum" şeklinde ikiye ayırıyor. **F. Tönnies**'in "Cemaat" ve "Cemiyet", **E. Durkheim**'in "Organik" ve "Mekanik", **Redfield**'in "Arkaik" ve "Kent", **Becker**'in "Kutsal" ve "Seküler", **Spencer**'in "Basit" ve "Karışık", **T. Patfsons**'un "İlkel" "Ara" ve "Modern" ve nihayet **G. Rochetf**'in "Geleneksel" ve "Teknolojik" toplum tasnifleri sosyologların ayırt ettikleri dikkate değer toplum tiplerinden başlıcalarını oluşturmaktadır.

#### 1. Kolektivist Topluluklar ve Milli Dinler

İnsanlığın dini tarihi aracılığı ile sahip bulunduğu dini miras göz önünde tutulduğunda, din ve toplum ilişkileri açısından dikkate değer olan hususlardan biri şudur ki, dini yaşayış, bu tiplerin her birine göre değişiklik arz eden karakteristik bir sürekli veçhedir. Bu bakımdan da, din ve toplum ilişkileri bağlamında sosyolojik olarak insanlığın dini yaşayış gerçeğini karakterize eden iki önemli hususun "**süreklilik**" ve "**değişim**" olduğunu ve bu durumun beşeri dini tecrübeye engin bir çeşitlilik ve zenginlik kazandırdığını önemle belirtmeliyiz.

Tarihin ilk devirlerinin insanların istisnasız cemaat tipi ya bir "**kabile**" veya bir "**millet**"e bağlı olduklarını ifade eden **Mensching**, bu toplumların dinlerinin de "**milli dinler**" olduklarını beyan etmektedir. Mensching'e göre daha ilerideki dönemlerin toplumlarına ise "**evrensel dinler**" tekabül etmekte ve bu durum bu iki toplum tipinin karakter farklılıklarından neşet etmektedir.

**Mensching**, bir milli dinin özelliklerini şöyle sıralıyor:

- 1- Bir milli din, kabile veya bir halka yahut millete tekabül eden bir "cemaat"ın dinidir.
- 2- Milli dinlerde müşterek bir kurtuluş söz konusudur.
- 3- Milli dinlerdeki ortaklaşa kurtuluş anlayışı, oralarda ibadet hayatının da müşterek dini ayinler şeklinde teessüsüne imkan vermiştir.
- 4- Gerçekte milli dinler, ilk çağların dinleridir. Kolektivist karakterli ve devlet-dini olma özelliğini taşıyan bu dinlerin zamanla yerlerini evrensel dinlere bıraktıkları veya bir milli dinin evrenselleştiği görülmüştür.
- 5- Milli dinlerin en önemli özelliklerinden biri de onların başka halklara veya toplumlara yayılma ve misyonerlik eğilimi göstermemelerinde toplanmaktadır.

## 2. Ferdietçi Toplamlar ve Evrensel Dinler

Milli dinler, onların taşıyıcısı olan mukaddes milli cemaatin sosyolojik olarak kaybolmasıyla birlikte insan toplumlarındaki varlıklarını yitirmişlerdir. Bununla birlikte, bu sona eriş, hiçbir zaman, daha üstün karakterli bir dinin şiddet eylemleri sonucu vaki olmamıştır. Milli dinlerin ortadan kaybolması, onların dahili ve manevi şartlarının izniyle vuku bulmuştur.

Halklar varlıklarını sürdürebilirler. Ancak, onların manevi yapıları zamanla değişir. İşte, milli dinlerin kaybolarak onların yerini yeni evrensel dinlerin alması olayı, bu yapı değişikliklerinin zorunlu bir sonucudur. Bu yapı değişikliklerinin temelde, milli dinin taşıyıcısı olan organik hayat cemaatinin dini karakterinin zamanla ortadan kalkarak, onun **profan** bir özelliğe bürünmesi ile karakterize olduğunu belirtebiliriz.

Bu değişikliklere katkıda bulunan en önemli manevi yapı değişikliklerine gelince, hiç şüphesiz ilk sırada, insan toplumlarının zamanla arkaik cemaatvari ve kolektif özelliklerini yitirerek, derece derece daha **ferdietetçi** özelliklere bürünmesini zikretmemiz gerekir.

Ferdietetçiliğin artması manevi ve dini planda cemaatvari bir biçimde yaşanan kolektif dindarlıktan kopuş, manevi bağımsızlık ve şahsi manevi ihtiyaçları hissediş olayını da beraberinde getirmektedir. Böylece ferdileşen din, beşeri varlığın derinliklerine çekilir; din ve dindarlık, kalbi ve vicdahi bir karaktere bürünür. Mamafih, bütün bu gelişmelere paralel olarak milli ve kurumlaşmış bir dindarlığın da ortaya çıktığı görülür.

Milli dinin çöküşü bir yandan onun **profan** karaktere bürünmesi olayını getirirken, öte yandan da **paganizm** eğilimi kendini göstermektedir .

Mensching, evrensel dinlerin özelliklerini de şöyle sıralıyor:

1-Evrensel dinin süjesi doğrudan doğruya ferttir.

2-Milli dinde cemaatin kolektif esenliği söz konusu olduğu halde, evrensel dinde fert dini ümmetin bir üyesi olarak, uluhiyetle doğrudan doğruya temas halindedir .

3-Evrensel dinde kişi, ailevi ve milli bağılıklarının ötesinde bir ciddiyetle dine bağlanır ve din uluslararası bir mahiyete bürünür. Bu anlamda genellikle evrensel dinler, kurtuluş konusunda inhisarcıdırlar .

4-Evrensel dini mesaj, birçok halklardan, milletlerden, kültürlerden, sosyal tabaka ve çevrelerden oluşan, farklılaşmış bir insanlığa hitap eder.

5-Milli dinler kişi üzerinde ekstansif bir totaliter iddiada bulunurlarken evrensel dinler entansif bir totaliter iddiaya sahiptirler. Böylece millt din seviyesinde kişinin hayatı, tüm genişliği içinde aile ve milletin kolektif organizasyonuna dahilken, evrensel din ferdin beşeri mevcudiyetinin derinliklerine yönelir.

6- Evrenser dinlerin önemli bir özelliği de, onların, milli dinlerden farklı olarak yayılmacı bir karaktere sahip olmalarında toplanmaktadır.

### 3. Geleneksel Toplum ve Din

Cemaatçi karakteri sebebiyle üyeleri arasındaki sıkı ve yakın ilişkiler sayesinde sosyal kontrolün doğrudan doğruya irca olduğu geleneksel toplumda kişi, hem toplum ve hem de din adına kendine empoze olunan normlara ve davranış modellerine uymak durumundadır.

Dinin sosyal hayat içinde en hakim bir vaziyette bulunduğu ve öteki sosyo-kültürel faaliyet alanlarının hemen hepsini etkisi altında bulundurduğu geleneksel toplumda üyeler arasında dini bakımdan tam bir inanç ve ibadet birlik ve beraberliği mevcuttur. Toplumun her tabakası ve kesimindeki fertlerin dini emirlere, yasaklara, ibadet, iyin ve uygulamalara olan riayeti genelde tamdır. Bu toplum tipinde dinin en önemli toplumsal fonksiyonlarında biri ve hatta belki de en başta geleni, grup ahlakının korunması ve ayakta tutulmasıdır.

### 4. Modern Sanayi Toplumu ve Din

Geleneksel toplum tipine nispetle oldukça değişik ve karmaşık bir yapı arz eden teknolojik toplum veya modern sanayi toplumunda her şeyden önce teknik son derecede gelişmiş olup; orada insan, tabii çevresinde yaşadığı geleneksel toplumdaki farklı olarak teknik bir çevrede yaşamakta; makineler, karmaşık teknikler vb. den oluşan bir ağ örmektedir.

Modern sanayi toplumunun sosyal organizasyonu da çok karmaşık bir yapıya sahiptir. Aile, akrabalık ve yaş grupları gibi unsurlar varlıklarını sürdürmekle birlikte eski fonksiyonlarının bir kısmını kaybetmişler ve yeni fonksiyonlar üstlenmişlerdir.

Gerçekte, modern sanayi toplumunun sosyal organizasyonu öylesine karmaşık bir yapıya bürünmüştür ki, onun tam bir tasvirini sunmak oldukça güçtür. Bu nedenle bu toplum tipini birçok sosyolog "**karmaşık toplum**" şeklinde adlandırmayı tercih etmektedir. Teknolojinin aşırı gelişimi, bu toplum tipine "**teknolojik toplum**"; kitle nakil ve haberleşme vasıtalarının son derecede gelişmiş ve yaygınlaşmış olması da onun "**iletişim toplumu**" diye karakterize edilmesine imkan vermiştir.

Nihayet eğitim-öğretimin ve bilimin gelişip yaygınlaşması da onun "**bilgi toplumu**" şeklinde adlandırılmasına sebebiyet ve imkan vermektedir.

Modern sanayi toplumunda kişi aynı zamanda birçok rolleri üstlenebilmektedir. Öte yandan o, geleneksel toplumda biyolojik temele dayalı olarak doğuştan kazandığı statüden farklı olarak, modern sanayi toplumunda birçok kazanılmış statülere ve mevkilere erişebilmektedir. . Nüfusun ileri derecede artışı, kentleşme denilen büyük yerleşim merkezlerinin ortaya çıkışı, bürokratlaşma gibi hususlar da modern sanayi toplumu tipinin karakteristik özelliklerindendir.

Gerçekte, dini tecrübenin insan toplumlarında belli bir dinamiği mevcuttur. Onun dahili dinamiği onu dış şartlara karşı bir ölçüde bağımsız değişken kılmaktadır. Ancak, toplumsal şartlar, farklılıklar ve değişmelerin de yaşanan dinde değişiklikler doğurduğu muhakkak. Şu halde, modern toplumlarda dinin geçirmekte olduğu sarsıntı bir "**intibak problemi**"dir.

### 5. Postmodern Toplum ve Din

Modern sanayi toplumlarının, artık "Modernizm sonrası" (post-modern) bir toplum tipine yönelmiş olması vakıası, çok ileri derecede sanayileşmiş ve ultra-modern Batı toplumlarına has bir fenomendir. Bu çerçevede, özellikle ABD ve Japonya'nın iki müstesna örnek oluşturduklarından söz edilmektedir.

Birçok özellikleri itibarıyla **post-modern** toplum halen, modern sanayi toplumunun karakteristiklerine sahiptir. Bununla birlikte orada, modern sanayi toplumu tipinden farklı yeni birtakım hususiyetler de kendilerini göstermeye başlamış ve aslında bu yeni ve giderek hakiin bir karaktere bürünme yolunu tutan bu özellikler sebebiyledir ki bu yeni tipe "**bilgi toplumu**" veya "**sanayi-sonrası toplum**" denmiştir.

Öte yandan, musiki, sanat, edebiyat ve mimari gibi alanlarda kendini gösteren ve ayrıca felsefe, din vb. alanlarda da yankıları hissedilen postmodernizmin, aslında modernizme bir tepki ve onun bir sorgulanışı olarak kendini gösterdiğini ve onun en mühim karakteristiklerinden birinin belirsizlik ve hoşgörü olduğunu önemle belirtmeliyiz.